

Zeydiliğin Mezhebi Kimliğe Kavuşmasında Yemen Sürecinin Önemi

Yusuf Gökalp*

Özet

Zeydiyye mezhebinin teşekkülü ve kurumsallaşmasında Yemen'in özel bir yeri bulunmaktadır. Zeydilik, özellikle Kuzey Yemen'de 3/9. Yüzyılın sonlarından itibaren hâkim din anlayışı olarak varlığını sürdürmektedir. Yemen tarihinde Zeydilik dini ve siyasi bir aktör olarak her zaman yerini almıştır ve günümüzde de bu durum geçerliliğini korumaktadır. Zeydiyye özellikle Yemen'de yaşanan devletleşme sürecinde siyasî, itikadi ve hukuki boyutuyla kendine has görüşleri olan müstakil bir mezhep kimliğine kavuşmuştur. Zeydiyye'nin mezhep esasları da Yemen'de yaşanan devletleşme sürecinde nihai bir şekle kavuşmuştur. Mezhebi bir oluşumun kurumsallaşmasında siyasi desteğin etkisini dikkate aldığımızda Yemen'de yaşanan devletleşme sürecinin toplumsal bir taban bulma, fiziki varlığını devam ettirme ve yeni yorumların ortaya çıkması açısından Zeydî düşünceye büyük bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Zeydilik, Yemen, Mezhep, Şia.

The Importance Of The Yemen Process In The Obtaining Of Zaydism Its Sectarian Identity

Abstract

Yemen has a special place in the formation and institutionalization of the Zaydism. Zaydism has been a dominant religious understanding in northern Yemen since the end of the 3./7. century. In the history of Yemen, Zaydism has always taken its place as a religious and political actor and this situation is still valid today. Zaydism gained a unique sectarian identity with its political, rational and legal dimension during the nationalization process especially in Yemen. The sectarian principles of Zaydism also have reached a final form during the nationalization process in Yemen. When we consider the effect of political support in the institutionalization of a sectarian formation, we can say that the nationalization process in Yemen has made a great contribution to the Zaydi

---

* Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ygokalp@cu.edu.tr

thought in terms of finding a social base, maintaining its physical existence and the emergence of new interpretations.

Key Words: Zaydism, Yaman, Sect, Shia.

Giriş

Hz. Muhammed'in vefatından sonra yaşanan süreçte İslam düşünce ekolleri olarak da tanımlanan bir takım din yorum biçimleri ortaya çıkmıştır. Fırka veya mezhep adı altında tarihteki yerini alan bu dini oluşumlar İslam'ın anlaşılma ve pratik hayatta uygulanmasında her zaman etkili olmuşlardır. Tarikat ve cemaat gibi diğer dini oluşumlardan farklı olarak mezhepler siyasi ve itikadi alanda ortaya çıkan yapılardır. Dolayısıyla her mezhebin kendine özgü bir takım mümeyyiz görüşleri olmalıdır. Farklı toplumsal şartlarda ortaya çıkan söz konusu bu mezhepler zamanla içinde yaşadıkları toplumların kimliklerinin belirleyici unsurlarından biri haline gelmişlerdir. Mezhepler ortaya çıktıkları dönemin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve coğrafi şartlarının etkisi altında şekillenmişlerdir. Olayların tarihsel akışı mezheplerin geleceğini de belirlemeye devam etmiştir. Bu nedenle İslam tarihinde siyasi ve itikadi gayelerle ortaya çıkan mezhepleri içinde doğup geliştikleri şartları dikkate alarak incelemek onları daha doğru şekilde tanımamıza yardımcı olacaktır. Bu noktada günümüz mezhepler tarihçileri tarafından geliştirilen yöntem ve tekniklerin uygulanması büyük önem arz etmektedir. Makalatçı zihniyet olarak tanımlayabileceğimiz belli bir mezhebi hak, diğerlerini ise batıl kabul eden yaklaşım yerine Müslüman üst kimliğini esas alan mezhepler üstü bir yaklaşım bizim daha objektif sonuçlara ulaşmamıza katkı sağlayacaktır.

İslam düşünce tarihini erken dönemlerinden itibaren onlarca mezhebin ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak birçoğu tarih sahnesinden kaybolmuş olan bu mezhepler klasik kaynak eserlerde Haricilik, Mürcie, Mutezile, Şia, Eşarilik, Marutidilik ve Selefilik gibi ana gruplar altında tasnif edilmektedir. Bu tasniflerde önemli bir yeri olan Şia ise başlı başına bir ekol olarak kabul edilmektedir. Şia da kendi içerisinde İmamiyye, Zeydiyye ve İsmailiyye olarak her biri kendi içerisinde çok sayıda alt grubu barındıran üç ana gruba ayrılmaktadır. Zeydiyye mezhebi Şii gelenek içerisinde varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Halen Kuzey Yemen

bölgesinin din anlayışı olarak benimsenmeye devam etmektedir. Zeydiyye mezhebinin teşekkülü ve kurumsallaşmasında Yemen'in özel bir yeri bulunmaktadır. Zeydîlik, özellikle Kuzey Yemen'de 3/9. Yüzyılın sonlarından itibaren hâkim din anlayışı olarak varlığını sürdürmektedir. Yemen tarihinde Zeydîlik dini ve siyasi bir aktör olarak her zaman yerini almıştır ve günümüzde de bu durum geçerliliğini korumaktadır¹.

Zeydiliğin Yemen'de Yayılışı

Zeydilik 122/740 yılında Emevilere karşı isyana kalkışan Zeyd b. Ali'nin başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimiyle birlikte siyasi olarak ortaya çıkmış bir harekettir. Bu tarihten itibaren, diğer Şii'lerden farklı olarak özellikle imamet konusundaki yaklaşımıyla ön plana çıkmıştır. Şiî geleneğin önemli bir parçasını oluşturan Zeydiyye, tarih boyunca ılımlı ve uzlaşmacı, siyasî nitelikli ve itikadi bir mezhep olarak kabul edilmektedir. Başlangıçta, siyasî bir hareket olarak iktidarı ele geçirmek amacıyla ortaya çıkan Zeydiyye, zaman içerisinde itikadi bir karaktere kavuşarak, kendine özgü görüşleri ve sistematize olmuş öğretisiyle diğerlerinden ayrı bir mezhep kimliği elde etmiştir. Klasik kaynak eserlerde yer alan bilgilere göre Zeydiyye mezhebinin, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib'in yolundan gidenler ve imametini kıyamete kadar Ali-Fâtıma soyundan gelen, alim, salih, cesur, zahid ve bizzat kılıca sarılıp mücadele meydanına çıkarak kendi adına insanları biat etmeye çağıran ve böylece imametini ilan edip davette bulunan kişilerin hakkı olduğuna inanan dini gerubun genel adı olarak tarif edebiliriz².

Zeydiyye'nin başlı başına bir mezhep adı altında yayıldığı ve bu gruba mensup olanların kendi içerisinde müstakil bir topluluk olarak yaşamlarını sürdürdükleri Kuzey Yemen, genel olarak Arap yarımadasının

---

¹ Zeydiyye mezhebinin Yemen'de yayılışı ve Kurumsallaşması konusunda geniş bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesii-Erken Dönem Zeydilik, Ankara 2014, Araştırma yayınları; Zeydi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/12-13. Yüzyıllar, Adana 2014, Giriş Dijital Baskı Merkezi. Zeydiliğin Mezhebi Kimliğe Kavuşmasında Yemen Sürecinin Önemi konulu bu makale söz konusu bu iki çalışmadan elde edilen bilgilerle hazırlanmıştır.

² Nâşî el- Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, 42-45; Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 18-19; el-Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslamiyyîn*, 65; Sahib b. Abbâd, *Nusratu Mezâhibi'z-Zeydiyye*, 211; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/189.

güneybatı kısmında yer alan ancak sınırları çok net olamayan geniş bir bölgeden oluşmaktadır. Zeydilerin bu bölgeye gelmeye başladığı üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Yemen'in coğrafi sınırlarını tespit edebilmek oldukça zor gözükmektedir³. İçinde bulunduğu coğrafyanın sosyo-politik ve kültürel hayatında tarih boyunca önemli bir yere sahip olan Yemen, İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren Zeydilerin yaşam alanı olmuştur. Taberistan bölgesindeki kısa süreli hâkimiyetlerinin ardından, siyasî açıdan bağımsız olarak müstakil bir mezhep olma kimliği kazandıkları Kuzey Yemen, Zeydilerin çoğunluk olarak yaşadıkları tek coğrafi bölgedir.

İslam'ın yayıldığı dönemde herkes tarafından kabul edilen merkezi bir devlet yapısının olmadığı ve kabile sisteminin yaygın olduğu Yemen'de insanların Müslüman olması kabilelerin zaman içerisinde İslam'ı kabullenmesiyle gerçekleşmiştir. Kuzey Yemen'in Tihâme bölgesinde varlığını sürdürdüğü Devs ve Eş'ar kabileleri ile daha güneyde yaşayan Himyer, Hemdan, Sudâ, Havlan, Behrâ ve Ruhâ kabileleri henüz Hz. Muhammed'in sağlığında iken Müslüman olmuşlardır⁴. Hz. Muhammed'in vefatından sonra dinden dönme yönünde bazı girişimler görülse de kısa süre içerisinde Yemen'in tamamı İslamiyet'i kabul etmiştir⁵.

İlk halifelerin ardından 41/661 yılından itibaren Emevîler adına valiler bölgeyi yönetmeye başlamışlardır. Bu dönemde görev alan valiler, Yemen'de başarılı bir yönetim sergileyememişlerdir. Yemen'in karmaşık siyasi yapısı, kabilecilik anlayışı ve valilerin kötü yönetimleri de bunda etkili olmuştur. 132/749 yılından itibaren bölge Abbasîler tarafında yönetilmeye devam etmiştir. Abbasiler döneminde Yemen, Şafî mezhebinin görüşleri etrafında Sünnî İslam anlayışın benimsemeye başlamıştır⁶ Ayrıca

³ Hamevî, *Mu'cem*, 2/160; Hasan b. Ahmed b. Yâkub el-Hemedânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ, Riyad 1974, 49-50; Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Istahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Câbir Abdulalm, Kahire 1961, 21.

⁴ Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mehna, Beyrut 1993, 1/400-406.

⁵ Ebî'z-Ziya Abdurrahman b. Ali er-Rayba' eş-Şeybânî ez-Zebîdî, *Kitâbu Gurretu'l-Uyûn bi Ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva, Kahire 1988, 38-56; Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, 66-118; İsmâuddîn Abdurraûf el-Figî, *el-Yemen fi Zilli'l-İslâm munzu Fecrihi hattâ Kıyâmu Devleti Beni Resûl*, San'a 1981, 16-40.

⁶ Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 144.

Zeydîler ve İsmailîler vasıtasıyla da Şîlik varlığını bu bölgede devam ettirmeye başlamıştır. Zeydîlik adına her hangi bir faaliyette bulunmamalarına rağmen Zeyd b. Ali taraftarlarından Muhammed b. Abdillâh en-Nefsu'z-Zekiyye'nin Yemen'e kendi adamlarını gönderdiği ve 169/785 yılında Hüseyin b. Ali'nin isyanından kurtulan Yahya b. Abdillâh'ın da saklanmak amacıyla yemene geldiği bilinmektedir⁷.

Abbasi halifesi Mütevekkil döneminden itibaren Abbasî devletinin, Yemen'de bir türlü başarılı bir yönetim ortaya koyamadığı ve yavaş yavaş bölgedeki gücünü kaybettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 247/861 yılında Muntasır'ın idareyi ele almasından sonra bölgenin güçlü kabilelerinden Ya'furîler, Kuzey Yemen'in en büyük yerleşim yeri olan San'a merkez olmak üzere bölgede kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır⁸. Abbasî devletinin bilgete etkisinin kaybolmaya başlamasıyla birlikte Yemen'de küçük, yerel bağımsız devletler ortaya çıkmaya başlamıştır⁹. Hicrî üçüncü yüzyılın başlarından itibaren kabile çatışmaları yüzünden siyasî istikrarın yok olduğu Yemen'de, küçük çaplı devletlerin ortaya çıkmasının yanı sıra Zeydîlik, İsmailîlik, Haricîlik gibi farklı mezheplerin faaliyet alanı¹⁰ haline gelmiştir. Zeydîler tarafında tesis edilen idarenin yanı sıra hicrî altıncı yüzyılın sonuna kadar Yemen'de çok sayıda dini-siyasi yönetim ortaya çıkmıştır. 268-320 yılları arasında İsmailîler¹¹, 305-403 yılları arasında Zebid'de Ziyadiler¹², 225-392 yılları arasında San'a ve Şibam'da Ya'furîler¹³, 403-555 yılları arasında Zebid'de Necâhiler¹⁴, 439-532 yılları arasında San'a ve civarında Süleyhîler¹⁵ ve yine 467-569 yılları

⁷ Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 134, 139.

⁸ Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 160.

⁹ Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmu'd-Devle Zeydiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1996, 34-36.

¹⁰ İsamuddîn Abdurrauf el-Figî, *el-Yemen fi Zilli'l-İslam*, San'a 1981, 85-86.

¹¹ Ebi'z-Ziya Abdurrahman b. Ali ed-Debî eş-Şeybânî ez-Zebîdî, *Kitâbu Gurretu'l-Uyûn bi Ahbârî'l-Yemeni'l-Meymûn*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva, Kahire 1988, 131-157.

¹² el-Yemânî, *Behcetü'z-Zaman*, 25-27; el-Curâfî, *el-Muktetaf*, 105-106; el-Figî, *el-Yemen*, 87-98.

¹³ El-Curâfî, *el-Muktetaf*, 107-108; el-Figî, *el-Yemen*, 98-106.

¹⁴ El-Curâfî, *el-Muktetaf*, 115-116.

¹⁵ Ez-Zebîdî, *Gurretu'l-Uyûn*, 73-202; Tâcuddîn Abdu'l-Bâkî b. Abdi'l-Mecîd el-Yemânî, *Târîhu'l-Yemen el-Müsemâ Behcetü'z-Zaman fi Târîhi'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicazî, Beyrut 1965, 46-67; el-Curâfî, *el-Muktetaf*, 117-122; el-Figî, *el-Yemen*, 145-164.

arasında da Aden’de Benî Zürey¹⁶ siyasî kendi adlarına bağımsız yönetimler ortaya koymuşlardır.

Her zaman kendi adlarına iktidarı elde etme iddiasında olan Zeydîler, bu amaçlarına ulaşabilmek için hem Emevîlerle hem de Abbasîlerle sürekli olarak çatışma içerisinde olmuşlardır. Ancak Zeydîler, önce Taberistan ve daha sonra Yemen’e gelmeden önce kendi adlarına bağımsız bir yönetim oluşturamamışlardır. Biraz da uğradıkları baskının etkisiyle faaliyetlerini daha rahat sürdürebilecekleri bölgelere göç etmeye başlamışlardır. İktidar arayışının yanı sıra, kendilerine karşı yürütülen baskılardan da kurtulabilmek ve görüşlerini yaymak amacıyla merkezden uzaklaşan Zeydîler Kuzey İran’da yer alan Taberistan¹⁷ ve ardından da Yemen’e yönelmişlerdir.

Yahya b. Hüseyin ve Yemen’de Zeydi Mezhebi Kimliğinin Oluşumu

Zeydîlerin Kuzey Yemen’deki faaliyetleri imam el-Hâdî ile’l-Hak lakabıyla meşhur olan imam Yahya b. Hüseyin’le¹⁸ birlikte başlamıştır. Yahya b. Hüseyin 270/894 yılından itibaren yoğun siyasî faaliyetlerine ağırlık vermeye başlamıştır. Zeyd b. Ali ve Kasım b. İbrahim er-Ressi’den sonra Zeydî hareketin fikrî ve siyasî hayatındaki en önemli ismin Yahya b. Hüseyin el-Hadi ile’l-Hak olduğunu söyleyebiliriz¹⁹. Kasım b. İbrahim tarafından belli bir sistematığe kavuşturulan Zeydî fikirler, Yahya b. Hüseyin’le birlikte daha sistematik bir hale kavuşarak belli başlı mezhep esasları şeklinde ortaya konmuştur²⁰. Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra kelami konularda ortaya koyduğu görüşleriyle Yahya b. Hüseyin Zeydî düşüncenin şekillenmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Yahya b. Hüseyin, ileri sürdüğü fihhi ve itikadi görüşleri ve elde ettiği siyasî kazanımlarıyla Zeydîye mezhebinin kurumsallaşma sürecine önemli katkılar

¹⁶ El-Yemânî, *Behcetü’z-Zaman*, 60; el-Curâfî, *el-Muktetaf*, 123-124.

¹⁷ El-Istahri, Ebu İshak İbrahim, *Kitâbu’l-Mesalik el-Memalik*, nşr. De Goeje, Leyden 1927, 327; İbn İsfendiyar, Muhammed b. El-Hasan, *History of Tabaristan*, İng. Çev. Edward G. Browne, Leyden 1905, 14 vd.; el-Makdisî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî, *Ahsenü’t-Tekâsım fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, Tahkik, De Goeje, Leyden 1906, 355. Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, İstanbul 1998, (Basılmamış Doktora Tezi).

¹⁸ Ebû’l-Abbas el-Hasenî, *Mesâbîh*, 581.

¹⁹ Gökâl, *Zeydîlik ve Yemen’de Yayılışı*, 91-137.

²⁰ Guleys, *et-Tecdid fî Fikri’l-İmâme*, 77.

sağlamıştır²¹. Onun katkılarıyla Zeydî fikirleri iktidara kavuşmanın yanı sıra pratik hayatta da uygulanma imkanı bulmuştur. Zeydiliğin mezhebi açıdan müstakil bir mezhep şeklini almış olması da Yahya b. Hüseyin'i daha önemli hale getirmektedir.

Zeydiyye'nin mezhep olarak kurumsal bir kimliğe kavuşmasında Taberistan ve Yemen'de ortaya konan devlet tecrübesinin önemli katkı sağladığı muhakkaktır. Zeydi imamet prensibinin netleşmesinin yanı sıra el-Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker esasının içeriğinin doldurulmasında da yaşanan bu devlet tecrübesinin etkisi kendini göstermektedir. Böylece Zeydiyye'nin mezhep esasları, sonraki süreçte bir takım değişiklikler gösterse de, Kuzey Yemen'de yaşanan devletleşme süreciyle birlikte günümüze kadar devam eden bir şekle kavuşmuştur. Zeydilerin iddiasına göre Allah'ın her mükellefi bilmekle yükümlü tuttuğu mezhep esasları Yahya b. Hüseyin tarafından tevhid, adalet el-va'd ve'l-vaîd, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker ve imamet şeklinde tasnif edilmiştir²². Kendisinden önce şekillenmiş olan ilk üç prensipten farklı olarak el-Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker ile İmamet prensibinin ilk defa Yahya b. Hüseyin tarafından mezhep esasları arasında tasnif edildiği görülmektedir.

Yukarda ifade ettiğimiz üzere Zeydiyye'nin Kuzey Yemen'deki siyasi hâkimiyeti el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin (298/910)²³ tarafından elde edilmiştir²⁴. Siyasi kimliği ile birlikte ilmi kimliği ile de Zeydî düşünce içerisinde önemli bir yere sahip olan Yahya b. Hüseyin'in²⁵ Yemen'e gelmeden önceki hayatına²⁶ dair fazla bir malumat bulunmamaktadır. Yahya b. Hüseyin'in 284/897 yılından itibaren Kuzey Yemen'de siyasi

²¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 341; Ahmed Mehdî Guleys, *et-Tecdid fi Fikri'l-İmâme*, 71.

²² El-Hâdî ile'l-Hakk, *Kitâbu Usûlü'd-Dîn*, 62; *Kitâbu fihi Ma'rifetullah*, 49-65; *Kitâbu'l-Ahkâm*, 7-19; *Kitâbu'l-Müntehab*, 19-22.

²³ el-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî*, 397; Ebu'l-Abbas el-Hasenî, *Kitabü'l-Mesâbîh*, 598.

²⁴ el-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî*, 41; el-Yemânî, *Târîhu'l-Yemen*, 41; ez-Zebidî, *Gurretu'l-Uyûn*, 122-124; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 167; krş. es-Surûrî, *el-Hayâtu's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fi'l-Yemen*, 620.

²⁵ Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 94-100.

²⁶ el-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî*, 17 vd.; el-Hârûnî, *el-İfâde*, 128-146; el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/13-28; Abdulfettah Şayef Nu'man, *el-İmâm el-Hâdî Veliyyen ve Fakîhen ve Mücâhidin*, yrz. 1989; Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 91-95.

faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Kısa süre içerisinde Sa'da merkezli Kuzey Yemen'de Zeydî yönetimini kurarak²⁷ kontrolü ele alan Yahya b. Hüseyin 288/901 yılından sonra faaliyetlerini Güney Yemen'e yöneltmiştir²⁸. Ancak Kuzey bölgesinin aksine Güney Yemen'de daimi bir başarı elde edemeyen Zeydîlerin burada diğer bir Şii grup olan Karmatî İsmailîlerle şiddetli bir fikri-siyasi mücadele içerisine girmeleri dikkat çekmektedir²⁹. El-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in başarılı yönetiminden sonra Hâdeviyye olarak kaynaklarda yer almaya başlayan³⁰ Zeydîlerinin Kuzey Yemen'deki bu ilk hâkimiyeti yüzyıldan fazla devam etmiş ancak el-Mehdî Lidînillah Hüseyin b. Kâsım'ın 404/1013 yılındaki ölümüyle³¹ birlikte kesintiye uğramıştır. Neticede 439/1047 yılında Kuzey Yemen'in idaresinin Süleyhîlerin eline geçmesiyle birlikte ilk Zeydî yönetimi bir müddet kesintiye uğramıştır³². Sa'da, Necran, Zimar, Esâfit, Havlan, Rayde, Hemdân gibi belli başlı yerleşim yerlerinde varlıklarını devam ettiren Zeydîler siyasi hâkimiyetlerini kaybetmişler ancak fikri faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Başta imamlar olmak üzere bu dönemde yaşayan Zeydi alimlerin fikhi ve itikadi konular başra olmak üzere her alanda çok sayıda eser kaleme aldıkları görülmektedir. Onların bu çabaları neticesinde önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olan zengin bir külliyat ortaya çıkmıştır.

Fâtımî İsmailî devletinin desteğiyle Yemen'de Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Süleyhî vasıtasıyla 439/1047 yılında kurulan Süleyhî idaresi³³ zamanında (439/1047-532/1138) Yemen'in neredeyse tamamında

---

²⁷ el-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî*, 42-145; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 167-181; ayrıca bkz. Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 124-129.

²⁸ el-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî*, 202; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 182.

²⁹ el-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî*, 289-394; Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 134-137.

³⁰ İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, 194; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/266; krş. Hasan Hudaýrî Ahmed, *ez-Zeydiyye*, 140.

³¹ el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/64; el-Yemenî, *Behcetü'z-Zaman*, 44-45; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 239.

³² el-Yemânî, *Târîhu'l-Yemen*, 41-48; Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, 144-150.

³³ Isamuddîn Abdurrauf el-Figî, *el-Yemen fî Zilli'l-İslam munzu Fecrihi hatta Kıyâmu Devlet-i Benî Resul*, San'a 1982, 165-180.

bir İsmalî hâkimiyeti tesis edilmiştir³⁴. Süleyhîlerin ortaya çıkmasına kadar geçen kısa zaman içerisinde 426/1035 yılında Ebû Hâşim el-Hasan b. Abdirrahman b. Yahya (431/1040)'nın³⁵ onun ardından da 438/1046 yılında Ebu'l-Feth en-Nâsir el-Hüseyin ed-Deylemî'nin imametini ilan ettiğini görmekteyiz³⁶. 444/1052 yılında Ali b. Muhammed es-Süleyhî ile yapılan savaşta Zeydî imam Ebu'l-Feth en-Nasır ed-Deylemî'nin hayatını kaybetmesiyle³⁷ Sa'da ve Senâ'a gibi bölgelerdeki Zeydî hâkimiyeti tamamen İsmailî Süleyhîlerin eline geçmiş ve Yemen'de ikinci Zeydi devletinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmed b. Süleyman dönemine kadar durum böyle devam etmiştir³⁸. Zeydîlerle sürekli çatışma halinde olan İsmailîler döneminde Zeydî imamların sosyal ve siyasi olayların gelişiminde fazla bir etkisi görülmemektedir³⁹.

İtikadi düşünce alanının İmamet prensibi ekseninde şekillendiği⁴⁰ ve imam merkezli olarak varlığını devam ettiren Zeydîyye'nin başlangıçtan itibaren mezhep olarak sistemleşmesi ve kurumsal yapıya kavuşmasında Yemen'de kurulan Zeydî devletinin yönlendirici olduğu söylenebilir. Nitekim dedesi Kasın b. İbrahim'in ardından ilk sistematik Zeydi kelamcısı kabul edilen Yahya b. el-Hüseyin mezhep esaslarını beş prensip şeklinde formüle etmiştir. Her mükellefin bilmekle sorumlu olduğunun altı çizilen bu beş prensip tevhid, adalet, el-va'd ve'l-va'îd, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehya ani'l-münker ve imamet olarak sıralanmaktadır. Yahya b. Hüsetin tarafında formüle edilen bu esaslar⁴¹ sonraki dönem Zeydiyye mensupları tarafından

³⁴ ez-Zebidî, *Gurretu'l-Uyûn*, 173-202; el-Yemânî, *Târîhu'l-Yemen*, 49 vd.; el-Curafî, *el-Muktetâf*, 117-122; el-Figî, *el-Yemen fi Zilli'l-İslam*, 145-164; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emanî*, 247 vd.; Hasan Süleyman Mahmud, *Tarihu'l-Yemeni's-Siyasî fi'l-Asri'l-İslamî*, Bağdat 1969, 171-219.

³⁵ el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/290; el-Yemânî, *Târîhu'l-Yemen*, 47; el-Curafî, *el-Muktetâf min Târîhi'l-Yemen*, 174.

³⁶ el-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/104; el-Curafî, *el-Muktetâf min Târîhi'l-Yemen*, 175; Yahya b. Hüseyin, *Gayetü'l-Emanî*, 246-247.

³⁷ el-Curafî, *el-Muktetâf min Târîhi'l-Yemen*, 174.

³⁸ el-Yemânî, *Târîhu'l-Yemen*, 49; ez-Zebidî, *Gurretu'l-Uyûn*, 175-176; el-Figî, *el-Yemen fi Zilli'l-İslam*, 181-186; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 5/263.

³⁹ el-Curafî, *el-Muktetâf min Târîhi'l-Yemen*, 175-178.

⁴⁰ el-Amerrecî, *ez-Zeydiyye*, 166-172.

⁴¹ el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Kitâbu Usûlü'd-Din, Akâdetü Ehl-i Beyti't-Tâhirîn*, Sa'da 2001, 62; El-Hâdî ile'l-Hak, *Kitâbu fihi Ma'rifetullah*, 49-65; El-Hâdî ile'l-Hak, *Kitâbu'l-Müntehab*, 19-22; el-Hâdî ile'l-Hak, *Kitâbu'l-Ahkâm*, 7-19.

da benimsenmeye devam edilmiştir. Siyasi gücü elde etmekle birlikte Kuzey Yemen’de kendi inançları gereğince hayatlarını yaşamaya başlayan Zeydîler mezhep esaslarını gündelik hayatta uygulama imkanı yakalamışlardır. Mezhebi bir oluşumun ortaya çıkması ve varlığını devam ettirmesinde siyasi olarak iktidar tarafından verilen destek her zaman çok önemli olmuştur. Dolayısıyla Kuzey Yemen’de yaşanan devletleşme süreci toplumsal bir taban elde etmenin yanı sıra fiziki varlığını devam ettirme ve yeni görüşler geliştirme açısından Zeydîye mezhebi açısından büyük bir avantaj olmuştur⁴².

Yahya b. Hüseyin’le birlikte özellikle San’a ve Sa’da merkezli kuzey Yemen’de yaşamaya başlayan Zeydîler günümüze kadar söz konusu bu bölgede dini ve siyasi açıdan her zaman varlıklarını güçlü bir şekilde hissettirmişlerdir. Burada ısrarla belirtilmelidir ki, Kâsım b. İbrahim’le birlikte ilk kez sistemli olarak ortaya konmaya çalışılan Zeydî mezhep esaslarının devletleşme süreci olarak tanımladığımız Kuzey Yemen döneminde yaşayan imamların ayrı bir önemi vardır. Her şeyden önce pratik devlet tecrübesi bu dönemde yaşayan imamları, öncekilerden farklı olarak mezhebi yaklaşımları üzerinde yeniden düşünmeye ve neticede yeni yorumlar yapmaya sevk etmiştir. Zeydi Mezhep esaslarında ortaya çıkan değişiklikler bu duruma işaret etmektedir. Nitekim eserlerinde imamet konusuna oldukça geniş yer veren ve ilk olarak Ali b. Ebî Tâlib ve daha sonra Hasanb. Ali ve Hüseyin b. Ali’nin kendisine itaatin farz olduğu imamlar olduğunu belirten Kâsım b. İbrahim’in İmamet prensibini mezhep esasları arasında yer vermemektedir. Buna karşılık Kuzey Yemen’de Zeydî devletin kurucusu olan Yahya b. Hüseyin’den itibaren İmamet prensibi mezhep esasları arasında sayılmaktadır.

Şia’nın ve dolayısıyla Zeydiyye’nin şekillenmesinde merkezi konumda olan İmamet prensibinin yanı sıra el-Emru bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyi ani’l-Münker prensibinin anlaşılması ve yorumlanmasında da devlet tecrübesinin imamları farklı yorumlara sevk ettiği görülmektedir. Zeyd b.

---

⁴² Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen’de Yayılışı*, 160-165; Abdusselam Abbas el-Vecîh, *Masâdiru’t-Turâs fi’l-Mektebeti’l-Hâssa fi’l-Yemen*, I-II, San’a 2002; İsa Doğan, *Zeydiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 5-8; Wilhelm Ahlwort, *Verzeichis der Arabihen Handsehriften der Koniglichen Bibliothec zu Berlin*, Berlin 1887; E. Griffini, “Lista di Manocritti Arabinuova fonda della Biblioteca Ambrossana di Milano”, *RSO*, VIII (1917); Fuad Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arabi*, 1/328-333; el-Vecîh, *A’lâmu’l-Müellifin ez-Zeydiyye*, Amman 1999.

Ali'nin 122/740 yılındaki isyanıyla ortaya çıkan Zeydiyye'nin mezhep esasları da böylece Kuzey Yemen'de yaşanan devletleşme aşamasında günümüze kadar devam edecek olan bir hale kavuşmuştur. Allah'ın her mükellefi bilmekle sorumlu tuttuğu iddia edilen mezhep esasları tevhid, adalet el-va'd ve'l-va'id, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker ve imamet şeklinde beş esas olarak kabul edilmektedir. Kasım b. İbrahim tarafından ortaya konan ilk üç prensibe ek olarak el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker ve İmamet esası ilk defa Yahya b. Hüseyin tarafından mezhep esasları arasında tasnif edilmiştir.

Zeydiliğin Pratik Hayata Yansıması

Zeydi hareketi Kuzey Yemen'e taşıyan Yahya b. Hüseyin el-Hadi ile'l-Kak, en-Nâsır Ahmed ve daha sonra Kâsım b. Ali el-Ayyânî gibi imamlar fikirleri ve yönetimleriyle Zeydi düşüncenin gelişiminde ön plana çıkmışlardır. Yönetimde istikrarın sağlanması, vergilerin düzenli olarak toplanması, sosyal hayatın düzene kavuşması, adaletin tesis edilmesi ve dinî öğretilmesi ve yaşanması konularının söz konusu imamlar tarafından öncelikle ele alındığı anlaşılmaktadır. Hayata geçirilmesi istenen dinî öğretilerden kast edilenin itikadi ve fıkhi yönleriyle Zeydiyye mezhebinin yorum biçimi olduğu muhakkaktır⁴³. Ortaya konan İmamet prensibine göre dinin imama itaat şeklinde algılandığı Zeydî yönetiminde toplumsal hayatın her alanında doğal olarak büyük oranda Yahya b. Hüseyin içtihatlarına dayanan Zeydî fıkhi uygulanmaya çalışılmıştır.

Müslümanların uymaları gereken kuralları onlara öğretmek ve uygulanmasını sağlamakla sorumlu kabul edilen imamların yerine getirmesi gereken işlerden birisi de vergilerin toplanması ve doğru şekilde kullanılmasıdır. Vergileri toplamakla görevlendirilen vergi memurlarının bulunmaktadır. Vergilerini ödemeyen ve memurlara karşı gelen kabilelere yönelik zor kullanma ve bir takım baskılar uygulanmaktan geri durulmadığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında vergi vermeyen köylerin ateşe verilmesi, hurma ağaçları ve üzüm bağlarının kesilmesi, evlerin veya kalelerin yerle bir edilmesi, ekinlerin çiğnenmesi gibi cezalar yer almaktadır⁴⁴. İsyân edenlere karşı oldukça sert tedbirler alan Zeydi

⁴³ Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmu'd-Devle Zeydiyye*, 66-67.

⁴⁴ Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 158.

imamların diğer taraftan sosyal adaletin bozulmaması hususunda dikkatli davrandıkları görülmektedir. Zaman zaman halktan toplanan vergilerin oranlarında yeni düzenlemeye gidildiği, eşit bir sistem oluşturmaya çalıştıkları ve hatta bazı zamanlarda yerleşim yerlerini dolaşarak halkın şikâyetlerini dinledikleri görülmektedir⁴⁵.

Kuzey Yemen’de yaşadıkları bölgenin toplumsal hayatında ve kabul edilen derlerde köklü bir değişimi amaçlayan imamların gündelik hayata dair düzenlemelere gittiklerin de altının çizilmesi gerekmektedir. Yerleşim yerlerinde kurulan çarşı ve pazarların düzenlenmesi⁴⁶ kullanılan para biriminin yenilenmesi gibi hususlarda hassas davranıldığı dikkat çekmektedir. Emevi ve Abbasiler döneminde kalıcı kurumsal ve idarî mekanizmalardan yoksun olan Zeydiyye’nin gerek yayılması ve gerekse müstakil bir topluluk olarak varlığını devam ettirmesi zamanın imamlarının uygulamalarına dayalı olarak seyir almıştır. Yahya b. Hüseyin ve en-Nâsır Ahmed gibi imamların uzun ve güçlü yönetimleri esnasında Zeydiliğin nispeten daha aktif bir yapıya kavuştuğu söylenebilir.

Teorik fikirlerin pratik hayata yansıdığı kurumsallaşma sürecinde siyasî desteğin hayatî bir önem taşıdığını düşünmekteyiz. İslam tarihine genel olarak bir göz attığımızda sadece Zeydiyye açısından değil neredeyse bütün mezhepler açısından mezhep-iktidar ilişkisinin hayati öneme sahip olduğu görülmektedir. İktidar tarafından benimsenen veya desteklenen mezhepler yayılma, kurumsallaşma, varlığını devam ettirme vb açılardan büyük bir avantaj elde etmektedir. Bu durum muhalif konumundaki mezhepler için ise aksi yönde bir dezavantaja dönüşmektedir. Dolayısıyla Zeydiyye’nin mezhebi kimliğe kavuşması ve gelişimini devam ettirmesinde iktidar-mezhep birlikteliği büyük önem arz etmektedir. Zeydilerin devletleşme sürecinde yaşanan en önemli hususlardan birisi de Zeydî öğretilerin yayılması amacıyla hayata geçirilen eğitim faaliyetleridir. Bu faaliyetlerin başında bizzat imamların da yer aldığı ilim meclisleri gelmektedir. Dinî konularda eğitimlerin verildiği ve halka açık olan bu meclislerde zaman zaman ilmî tartışmaların yapıldığı da dikkat

---

⁴⁵ Bu konuda Yahya’nın uygulamalarına örnek olarak bkz. el-Alevî, *Sîretü’l-Hâdî*, 70.

⁴⁶ El-Hârûnî, *el-İfâde*, 140; El-Muhallî, *Hadâiku’l-Verdiyye*, 2/20; Hasan Hidayrî Ahmed, *Kıyâmu’d-Devleti’z- Zeydiyye*, 68.

çekmektedir⁴⁷. İlim meclislerinden ayrı olarak imamların, halk arasında dolaşan verdikleri vaazlar⁴⁸, toplumsal düzeni sağlamak için yayınladıkları bildiriler ve gönderilen davet mektupları⁴⁹ Zeydî öğretilerin yayılmasında yer alan yöntemlerden bazılarıdır. İmamlarla birlikte cihada davet edilen insanlara öncelikle Tevhid, Adalet, el-Va'd ve'l-Va'id, el-Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker prensipleri öğretilmeye çalışılmakta ve kendilerine itaat iart olan imamlarla birlikte hareket etmenin gerekliliği anlatılmaktadır⁵⁰.

Ali-Fatıma soyundan olmayan ve sonradan İslam'ı benimsemiş bölge halkının Zeydî öğretileri benimseme konusunda direnç göstermelerinin Zeydi imamları biraz zorladığı anlaşılmaktadır. Ancak kanaatimize göre zaman zaman ortaya çıkan problemlerin çözümü için ortaya konan çözümler Zeydî fikhının gelişimine olumlu yönde katkılar sağlamıştır. Mezheplerin devlet politikası haline gelmesi veya devlet yapısına dönüşmesi başlı başına yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olduğu gibi aynı zamanda ortaya çıkan sorunların hızlı bir şekilde çözümünü imkan tanımaktadır⁵¹. Bu çerçevede imam Yahya b. Hüseyin zamanında kaleme alınan Kitabu'l-Ahkam, Kitabu'l-Müntehab ve Kitabu'l-Müsterşid gibi oldukça hacimli ve sistemli fıkıh kitapları, Yahya b. Hüseyin'in ölümünden sonra uzun süre alimler ve fıkıhçılar için temel kaynaklar olma özelliğini muhafaza etmiştir⁵².

Zeydî öğretilerin yayılması yönünde gösterilen çabalar, eğitim halkalarının da ortaya çıkmasına neden olmuştur. İmam Yahya b. Hüseyin'in soyundan gelen bütün imamlar onun öğretilerinin temsilciliğini yaparken özellikle iki oğlu Murtaza ve en-Nâsır Ahmed'in ön plana çıktığı görülmektedir. Kuzey Yemen'de Zeydî devletinin liderliğini, kardeşi en-Nasır Ahmed'e bırakarak siyasî faaliyetlerden kendisini uzak tutan imam Murtaza, 310/920 yılındaki ölümüne kadar ilimle uğraşmaya devam ederek

---

⁴⁷ Yahya b. Hüseyin, *Sîretü'l-Hâdi*, 122.

⁴⁸ El-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/20.

⁴⁹ Yahya b. Hüseyin'in, "*Cevâbu Mes'eleti'n-Nübüvve ve'l-İmâme*" gibi bazı risalelerinin bu amaçla yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Suphi, *Zeydiyye*, 140; Hasan Hudayri Ahmed, *Kıyamu'd-Devleti'z- Zeydiyye*, 66-67.

⁵¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 341.

⁵² Gochenour, *The Penetration of Zaydi Islam*, 177.

kendisini geliştirmiş ve Zeydî toplumunun eğitime katkı sağlamaya çalışmıştır.

Artık kendilerine ait bir yönetim alanı bulan Zeydîlerin bu fırsatı değerlendirerek kendilerine özgü dini ve ilmi kurumlar geliştirdiği görülmektedir. Zeydîler, el-mmr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker prensibinin işletilebilmesi amacıyla sistemli hale getirdikleri muhtesiplik kurumunun yanı sıra bir de dâru'l-hicreler tesis etmişlerdir. Zeydîlere göre dinî sorumlulukları daha iyi yerine getirebilmek ve daha iyi yaşayabilmek amacıyla zulümle dolu olan bölgeleri terk edip daru'l-İslam'a yani kendi adaletli bölgelerine hicret etmek gerekmektedir. İyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak prensibinin hayata geçirilmesinin yollarından birisi de bu hicret etmedir⁵³.

Diğer mezhebi topluluklardan bağımsız bir yapıya kavuşan ve toplumsal bir taban kazanan Zeydîliğin Yemen'de aynı zamanda ciddi bir ilmi faaleyet içerisinde olduğu görülmektedir. Yahya b. Hüseyin kanalıyla Kâsım b. İbrahim er-Ressi'den devralınan ilmi birikim hicri dördüncü yüzyıla gelindiğinde çok zengin bir literatüre dönüşmüştür. Bir taraftan Kuzey Yemen diındaki bölgelerde yaşayan Zeydi ve Mu'tezilî ilim adamları ile yapılan yazışmalar⁵⁴, diğer taraftan darû'l-hicrelerde yürütülen ilmî faaliyetler sonucunda oluşan zengin kültürel mirasın önemli bir kısmı halen Yemen'deki kütüphanelerde bulunmaktadır. Başta merkezi Amman'da bulunan Zeyd b. Ali vakfı çalışanları olmak üzere çok sayıda ilim insanı bu eserler üzerinde çalışmaya devam etmektedir. Söz konusu bu eserler üzerinde yapılan ve yapılacak olan çalışmalar İslam düşünce tarihinin daha iyi tanınmasına katkı sağlayacaktır. Yoğun siyasi faaliyetlerin de etkisiyle özellikle siyer ve tabakât yazıcılığı alanında ciddi çalışmalar kaleme alınmıştır. Zeydî imamet ve ilim anlayışının da etkisiyle şekillenen yazılı literatür içerisinde kalamî ve tarihî eserlerin dışında fıkıh, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi alanlarda da kaynak niteliği taşıyan ve ne

---

⁵³ Kâsım b. İbrahim, "el-Hicre li'z-Zâlimîn", 239-290.

⁵⁴ Yahya b. Hüseyin'in "Cevâbu Meseleti'r-Racül min Ehl-i Kum", (Mecmûu Resâli'l-İmâm el-Hâdî içerisinde, ss. 550-558).

yazık ki bir kısmı halen yazma halinde⁵⁵ duran çok önemli eserler bulunmaktadır.

Netice itibariyle başlangıçta Emevîler'in ve daha sonra da Abbasîler'in uyguladığı baskılardan kurtulmak ve faaliyetlerini daha rahat yürütebilmek amacıyla merkezden uzak bölgelere giden Zeydîler'in bir mezhebe dönüşerek müstakil bir topluluk oluşturabilmelerinde Yemen sürecinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Başlangıçta nüfus sayısı açısından yerel kabilelerden az olan Zeydîler, zaman içerisinde siyaseten iktidar olmanın da avantajıyla sayıca çoğalmışlardır. Sa'da merkezli Kuzey Yemen, Zeydîlerin topluluk olarak günümüze kadar varlıklarını sürdürdükleri bir coğrafya haline gelmiştir.

Yemen'de Zeydiliğin Yeniden Canlanması (12-13. Yüzyıllar)

Yemen'in içinde bulunduğu bu karmaşık siyasî ortamda Zeydîler gerek imamet ve içtihadı dayalı din anlayışlarının getirdiği iktidar olma hevesinden gerekse bölgedeki hâkim unsurlardan birisi olmalarından dolayı her fırsatta yönetimi ellerine alma çabalarını sürdürmüşlerdir. Bu noktada Yemen'de ikinci Zeydî devletinin kurucusu olarak gösterilen İmam el-Mütevekkil Ahmed b. Süleyman⁵⁶, 532/1138 yılında imametini ilan etmiştir. 540/1145 yılında Yemen'e giren Ahmed b. Süleyman, önce Sa'da, Necran ve Biladu Cevf gibi bölgeleri ele geçirmiş, ardından da 545/1150 yılında San'a'ya girerek elde ettiği hâkimiyetini 566/1171 yılına kadar devam ettirmiştir⁵⁷. Onun ardından 593/1195 yılında imametini ilan eden el-İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza, 614/1217 yılına kadar San'a ve Sa'da bölgelerindeki hakimiyetini sürdürmüştür⁵⁸.

⁵⁵ Abdüsselâm Abbâs el-Vecîhî, *Masâdiru't-Turasi fi'l-Mektebatî'l-Hassa fi'l-Yemen*, I-II, San'a 2002, el-Vecîhî, *A'lâm*; Ülkemizde de bulunan az sayıda yazma için bkz. İsa Doğan, 5-8; Berlindeki yazmalar için bkz. Wilhelm Ahlwordt, *Verzeichis der Arabihen Handsehriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1887; Milano Ambrossiano kütüphanesindeki yazmalar için bkz. E. Griffini, *Lista di Manocritti Arabi nuovo fonda della Biblioteca Ambrossiana di Milano*, RSO, VIII (1917), 604 vd; Sezgin, *Târîhu'l-Turasi'l-Arabî*, 1/328-333.

⁵⁶ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Süleyman b. Muhammed b. Ali b. en-Nasır Ahmed b. el-Hadî'nin hayatı hakkında bkz. El-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/117-126; el-Vecîhî, *A'lâm*, 114-116.

⁵⁷ El-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/117-132; Yahya b. Hüseyin, *Gâyetü'l-Emânî*, 297-318; el-Vecîhî, *A'lâm*, 114-116.

⁵⁸ El-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/133 vd.; Ebî Firas b. Di'sem, *Sîretü'l-İmâm Abdullah b. Hamza*, thk. A. M. Abdullatif, I-II, Beyrut 1993.

Nitekim beşinci/on birinci yüzyıl Zeydî düşünce açısından yoğun bir dönem olmuş ve bu dönemde Hüseyniyye, Mutarrifiyye ve Muhteria olarak isimlendirilen yeni itikadi oluşumlar ortaya çıkmıştır⁵⁹. Bu grupların ortaya çıkmasında, Zeydîler'in kendi aralarındaki siyasî çekişmelerin ve imam Kâsım b. Ali'den itibaren yanlarına aldıkları Mu'tezilî eserlerle birlikte Basra Mu'tezilî ekolü eğilimli Zeydîler'in Yemen'e gelmesinin büyük oranda etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Siyasi otoritenin yönlendirmesinin pratik hayattaki tezahürü ise en açık şekliyle Muhteria-Mutarrifiyye bağlamında cereyan eden mezhep içi çekişmelerde kendisini göstermektedir. Yukarda üzerinde durduğumuz üzere Ahmed b. Süleyman'ın Mutarrifiyye'nin hidayete erdirilmesi ve onların sahih görüşlere döndürülmesi hususunda ulemadan yardım istemesinin yanı sıra kendisinin de bizzat eserleriyle bu mücadeleye katılması ve yazdığı eserler kendisinden sonrakiler için de referans olmuştur. Nitekim onun, Mutarriflerin küfre düşerek İslam toplumundan ayrıldıklarına ve onlara kâfirler hakkındaki hükümlerin uygulanacağına dair görüş ve uygulamaları kendisinden sonraki imam ve ulema tarafından isim zikredilerek aynen tekrar edildiği görülmektedir. İmam Mansur Bilah'ın bizzat imam Ahmed b. Süleyman'ın izinden giderek Mutarrifiyye'nin yaşadığı yerin daru'l-harp olduğunu söylediği ve öldürülmeleri, esir edilmeleri, mallarına el konulması yönünde fetva verdiği nakledilmektedir⁶⁰. Yine Abdulah b. Hamza'dan sonra da imam Mehdî Lidînillah Hüseyin b. Kâsım ve Ebu'l-Feth ed-Deylemî'nin aynı şekilde davranarak Mutarrifiyye için cizye vergisi koyduğu, ulemanın da bunların yolunu takip ettiği ifade edilmektedir. İmam Mansur Billâh Abdullah b. Hamza'nın Mutarrifiyye ile mücadelede daha sert bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim onun, Mutarriflerin Senâ ve Vakaş'ta yer alan daru'l-hicrelerinin yıkarak onları savundukları görüşlerinden vaz geçmeye zorlayacak derecedeki sert uygulamaları neticesinde Yemen'de Mutarrifî görüşlerin yok olarak Muhterî olarak bilinen Zeydîliğin varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Onun siyasi faaliyetleri, Mutarriflerin birçoğunun öldürülmesine, görüşlerinden vazgeçmesine veya kendilerini gizleyerek varlıklarını sürdürmelerine yol açmıştır. Mutarriflerin

⁵⁹ Bkz. Gökâl, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 167-177.

⁶⁰ Geniş bir değerlendirme için bkz. Gökâl, *Zeydi Düşüncenin Trihsel Gelişimi*, 73-77.

öldürülmesinin imamın vasiyeti olduğunun zikredilmesi ise imamların etkisini göstermesi açısından dikkat çekici bir örnek olarak sayılabilir⁶¹.

Abdullah b. Hamza'nın Mutarrifilere yönelik takip ettiği sert ve dışlayıcı politika kısa zamanda etkisini göstermeye başlamıştır. Nitekim Mutarrifilerin etkisinin sadece Şarku'l-Beyad tarafları, Hacur ve çevresi, Mesver ve civarı ile en güçlü nüfuza sahip oldukları söylenen, Kâa hicresinin de bulunduğu Himyer bölgesiyle sınırlı kaldığı ifade edilmektedir. İmam Abdullah b. Hamza'nın bununla da yetinmeyerek söz konusu bölgelerdeki insanlara hitaben bir mektup yazıp onları, Batınîler gibi inançlarını gizledikleri ve hatta görünürde inkâr ettiklerini söylediği Mutarrifiler konusunda uyardığı ve onlardan bozuk itikada sahip oldukları gerekçesiyle Mutarrifileri İslam topraklarından sürmelerini istediği görülmektedir. Şimdiye kadar dine büyük hizmetleri olduğunu ve her zaman imamın yanında olduklarını söylediği bölge halkını Allah'ın düşmanları olarak nitelendirdiği Mutarrifilerden intikam almaya davet eden Abdullah b. Hamza kendilerini, dinin ve ümmetin koruyucusu olarak görmektedir. Peygamberin Ehl-i Beyt'i hakkında Allah'ın sevgisi ve vasiyeti olduğunu belirterek Mutarrifilere inanmamalarını istemektedir⁶².

Mutarrifiye ile mücadele konusunda imam Abdullah b. Hamza'nın büyük bir kararlılık içerisinde olduğu ve politikasını tavizsiz uyguladığı görülmektedir. Bu çerçevede Ehl-i Beyt'e mensup akrabalarının imama destek oldukları ancak imamın yerel kabilelerin de desteğini aradığı dikkat çekmektedir. İmam Abdullah b. Hamza'nın Mutarrifilerle mücadele çerçevesinde kamuoyu desteği sağlayabilmek ve onlara yönelen halk desteğini önleyebilmek amacıyla yayınladığı bildiriler ve gönderdiği mektupların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Abdullah b. Hamza'nın Mutarrifiye fırkası ile mücadelesi mektup diplomasisiyle sınırlı kalmamıştır. Onun bizzat kendisinin Mutarrifiye'nin görüşlerini eleştirdiği risaleleri bulunmaktadır. 'el-Akîdetü'n-Nebeviyye' isimli risalesinde Zeydiyye'nin itikadi konulardaki görüşlerini açıkladıktan sonra Mutarrifileri eleştirmeye geçmektedir. Ona göre Mutarrifiler, Allah'ın fiillerini inkâr ettikleri ve her şeyin dört asıl olan su, hava, rüzgar ve ateş'in etkileşimiyle meydana geldiğini ileri sürdükleri için hadiselerin

⁶¹ Gökalp, Zeydi Düşüncenin Trihsel Gelişimi, 101-110.

⁶² Yahya b. Hüseyin, Gâyetü'l-Emânî, 372-400.

Allah tarafından yaratıldığı değil de cisimlerin değişim ve istihaleleriyle meydana geldiğini savunmaktadırlar. Allah'ın yaratma işini kendisinden başka kimseye bırakmadığını aksi takdirde âlemin fesad olacağını söyleyen Abdullah b. Hamza, fiileri Allah'tan başkasına dayandırdıkları takdirde Allah'a şirk koşmuş olacaklarını, ayrıca zatıyla kadîm ve kâdir olan Allah'ın dışında cisimlerin kâdemini kabul etmekle de küfre düşmüş olacaklarını vurgulamaktadır. Aksine âlemin en küçük parçacığı ile en büyük parçacığı, çoğu ve azı hepsi Allah'ın yaratması, takdiri, sanatı ve tasviridir, O'ndan başka yaratıcı yoktur. Abdullah b. Hamza'ya göre, cisimlerinin meydana gelişini Allah'tan nefyederek dört unsurun kendi içerisindeki etkileşimine bırakmakla, birden fazla yaratıcı olduğunu iddia eden Mutarrifler bu görüşleriyle Seneviyye'ye benzemektedirler. Yine Mutarrifleri Seneviyye'nin yanı sıra Dehrîler, Mecûsîler, Hristiyan ve Yahudiler arasında gidip gelmekle suçlayan Abdullah b. Hamza'ya göre İslam adına onlarda kelime-i tevhidin zahiren söylenmesinden başka bir şey yoktur⁶³.

Mutarrifiyye imam Abdullah b. Hamza ile olan mücadelesinden zayıflayarak çıkmıştır. Mutarrifler aleyhine uygulanan şiddet politikası, insanların onlardan desteğini çekmesine sebep olmuştur. Bu durum Mutarriflerin birçoğunun öldürülmesi veya farklı bölgelere göç etmesiyle sonuçlanmıştır. İnsanlardan uzaklaşan Mutarriflerin görüşlerini gizleme yolunu tercih ettikleri anlaşılmaktadır. İmam Abdullah b. Hamza'nın 614/1217 yılında ölümü üzerine Mutarriflere yönelik şiddet dalgası kesilmiştir. Zeydî kaynaklar da bu tarihten itibaren Mutarrifler hakkında bilgi vermeyi bırakmışlardır. Nihayetinde Abdullah b. Hamza'nın ölümüyle birlikte Zeydî devletinin zayıfladığı ve birçok bölgede hâkimiyetini kaybettiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren şiddete dayalı politika ortadan kalkmış ve Mutarrifiyye ile Muhteria arasındaki mücadele fikri tartışma ve iknaya dayalı bir sürece girmiştir. Bu süreçte, ikinci bölümde ele alacağımız üzere, Muhterî Zeydî ulemanın mücadeleyi üstlendiği görülmektedir. Bu süreçte Zeydî ulema imam Abdullah b. Hamza'nın politikalarını meşrulaştırma ve aynı zamanda Mutarrifî görüşleri benimsemiş insanları tekrar bu görüşlerinden vazgeçirmeyi amaç edindikleri söylenebilir.

---

⁶³ Gökalp, Zeydi Düşüncenin Trihsel Gelişimi, 121-130.

Yemen’de ikinci Zeydi hakimiyetinin siyai olarak zayıfladığı bu dönemden itibaren Zeydiler birkaç kez daha Yemen’in idaresinde etkin şekilde söz sahibi olmuşlardır. 945/1538 yılında Yemen’in Osmanlı devletine bağlanması üzerine özellikle valilerin kötü yönetimi nedeniyle Zeydî imamlardan önce el-Mutahhar b. Şerefuddin Osmanlı paşalarına karşı direnişe geçmiş ardından da İmam Mansur Billah Kasım b. Muhammed’in 1006/1597 yılından 1029/1619 yılına kadar sürdürdüğü mücadeleler Zeydî tarihi açısından önemli bir dönemi başlatmıştır. Nitekim imam el-Müeyyid Muhammed b. Kasım’ın 1054/1644 yılındaki ölümüne kadar Osmanlı devleti Yemen’i terk etmek durumunda kalmıştır. Böylece Kuzey Yemen’de yeniden sağlanan Zeydî hâkimiyeti 1265/1848 yılında Osmanlı devletinin tekrar bölgeye girişine kadar devam etmiştir⁶⁴.

1266/1849 yılında Tevfik Paşa daha sonra da Gazi Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki kuvvetlerle 1289/1872 yılından itibaren Yemen tekrar Osmanlı’ya bağlanmıştır. Zeydî imamların varlığı kısmen tanınsa da î imamların varlığı kısmen tanınsa da emen bu tarihten itibaren bir süre merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilmiştir. Ancak 14/20. Yüzyılın başlarında İmam Muhammed b. Yahya b. Hamiduddin’in ölümü üzerine dönemin karmaşık siyasi ortamında 1322/1904’de kendisine biat edilen İmam Yahya tarafından Kuzey Yemen’de Zeydî hâkimiyeti yeniden sağlanmıştır. Osmanlılar 1336/1918 Yemen’i terk ederek idareyi İmam Yahya’ya bırakmıştır. Böylece İmam Yahya 1367/1948 yılındaki ölümüne kadar 44 yıl Zeydiler adına yönetimi elinde tutmuştur⁶⁵. Hilafetin ilgasıyla birlikte Yemen’le olan ilişkilerin tamamen kesildiği görülmektedir. Güney ve Kuzey Yemen arasında yönetim konusu her zaman sorun olmakla birlikte Zeydiler Kuzey Yemen’deki hakim pozisyonlarını devam ettirmektedirler⁶⁶.

Sonuç

Zeydîlik, Emevîler dönemi ile Abbasîler’in ilk dönemlerinin mevcut siyasî ve sosyal şartlarının şekillendirdiği muhalefet zemininde, iktidarın Ali oğullarının hakkı olduğu noktasından hareketle ortaya çıkmış ancak

---

⁶⁴Yahya b. Hüseyin, Gayetü’l-Emani, 297-318.

⁶⁵ El-Curafi, el-Muktetaf min Tarihi’l-Yemen, 208-269.

⁶⁶ Seyyid Mustafa Salim, Tekvînü’l-Yemeni’l-Hadis, Kahire 1993, 29-52.

zamanla itikadi bir boyut kazanmış dinî-siyasî bir mezheptir. Zeydîler, Mu'tezile'ye benzer şekilde imamette nass ve tayini değil, fazileti esas almakla İmamiyye ve İsmailiyye gibi diğer Şîî gruplardan, Ali oğullarının imametini savunmakla da Haricîler ve Sünnî gruplardan farklı bir çizgi takip etmektedirler. Öte yandan Zeydiyye'in bütünüyle itikat konularında Mu'tezilî, fihhi konularda ise Hanefî olduğu yönündeki iddialar tam olarak doğru kabul edilemez. Mu'tezile ile büyük orandai çzellikle beş esas konusunda benzer görüşlere sahiptirler. Ancak Zeydiyye'nin Yemen'de yaşanan devletleşme sürecinde siyasî, itikadi ve fihhi konularda kendine has görüşleri olan müstakil bir mezhebe dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Nüfusunun büyük bölümü kırsal kesimlerde yaşayan Kuzey Yemen halkının tamamına yakını Müslüman Araplar oluşturmaktadır. Günümüzdeki adı Yemen Cumhuriyeti olan merkezi devlet idaresiyle yönetilen Yemen'in coğrafi sınırları tarih boyunca tartışma konusu olmuştur. Merkezi yönetiminlerin zayıflamaya başladığı andan itibaren sürekli olarak, yerel kabilelerin bağımsızlıklarını ilan ettiği Yemen'de dini ve ekonomik rekabetin de etkisiyle kabileler arasında sonu gelmeyen çatışmalar kaçınılmaz olmuştur. Tarih boyunca dış müdahalelere açık olan Yemen'de Zeydîler, halk tarafından her kriz ortamında kurtarıcı olarak kendilerine müracaat edilen insanların başında gelmiştir. Zeydîlerin, Hz Muhammed'in soyundan gelmeleri ve Ali-Fatıma'nın çocukları olmalarının yanı sıra Zeydî imamların ilmi ve siyasi kişilikleri onları her zaman itibarlı bir konumda tutmuştur.

Şîî düşünce geleneği içerisinde yer alan Zeydiyye mezhebi 3/9. Yüzyılın sonlarından itibaren Kuzey Yemen'de hakim mezhebi unsur olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Başlangıçta kendine özgü öğretileri ve ılımlı-uzlaşmacı tavırlarıyla dikkat çeken Zeydiler 6/12. Yüzyılda kendi aralarında vuku bulan olaylar neticesinde derin ayrılıklar yaşamaya başlamışlardır. Politik-karizmatik liderci zihniyetin tezahürü olan Zeydi düşünce içerisinde Mutarrifiyye ve Muhteria olarak isimlendirilen gruplar arasında yaşanan ve başlangıçta fikri tartışmaların ağır bastığı ayrışma süreci 7/13. Yüzyılda tekfir ve yok etme noktasına kadar varmıştır. Teberri, tövbenin reddi, tekfir, siyasal tepki/şiddet/varoluş mücadelesi şeklinde sayılabilecek bu ötekileştirme

süreci fikri ayrılıktan başlayarak teolojik/hukuki ayrışma ve ardından siyasal tepki ve neticede şiddet/güç kullanarak karşıdakinin fiziki varlığını yok etme noktasına ulaşmaktadır. Kabilecilik faktörü ve siyasi tercihler, farklı kültür ve fikirlerle etkileşim ve ulemanın tutumu gibi faktörlerin bu süreçte etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Kuzey Yemen ve Zeydîlik birbiriyle özdeşleşmiş iki kavram olarak okunmalıdır. Günümüzde ve gelecekte Zeydîlik dikkate alınmadan Yemen bölgesinde üretilecek projeler sonuçsuz kalacaktır. İmamet prensibi ekseninde ve imamlar merkezli olarak şekillenen Zeydîye'nin mezhep olarak teşekkülünde ve kurumsallaşmasında Yemen'de kurulan Zeydî devletinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim Yahya b. el-Hüseyn'in her mükellefin bilmekle sorumlu olduğunu belirttiği ve beş esas olarak formüle ettiği Zeydî mezhep esaslarının geç dönem Zeydîler tarafından da aynen benimsenmeye devam edildiği görülmektedir. Mezhebi bir oluşumun kurumsallaşmasında siyasi desteğin etkisini dikkate aldığımızda Yemen'de yaşanan devletleşme sürecinin toplumsal bir taban bulma, fiziki varlığını devam ettirme ve yeni yorumların ortaya çıkması açısından Zeydî düşünceye büyük bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abulfettah Şayef Nu'man, *el-İmâm el-Hâdî Velîyyen ve Fakîhen ve Mücâhiden*, yrz. 1989.
- El-Alevî, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah (327/938'den sonra), *Sîretü'l-Hâdî ile'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1972.
- El-Amerrecî, Ahmed Şevki İbrahim, *el-Hayâtu's-Siyâsiyye ve'l-Fikriyye li'z-Zeydiyye fi'l-Meşriki'l-İslâmî*, Kahire 2000.
- El-Curafî, Abdullah b. Abdilkerim el-Yemenî, *el-Muktetaf min Târîhi'l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezîr, Beyrut 1987.
- Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996.
- Ebî Firas b. Di'sem, *Sîretü'l-İmâm Abdullah b. Hamza*, thk. A. M. Abdullatif, I-II, Beyrut 1993.
- Ebi'z-Ziya Abdurrahman b. Ali ed-Debî eş-Şeybânî ez-Zebîdî, *Kitâbu Gurretü'l-Uyûn bi Ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva, Kahire 1988.

- El-Eşarî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, İstanbul 1982.
- El-Figî, İsmâuddîn Abdurraûf *el-Yemen fî Zilli'l-İslâm munzu Fecrihî hattâ Kıyâmu Devleti Benî Resûl*, San'a 1981.
- Griffini, E. "Lista di Manocritti Arabinuova fonda della Biblioteca Ambrossana di Milano", *RSO*, VIII (1917).
- Gochenour, David Thomas, *The Penetration of Zaydi Islam Into Early Medieval Yemen*, Massachusetts 1984.
- Gökalp, Yusuf, Zeydi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/12-13. Yüzyıllar, Adana 2014, Giriş Dijital Baskı
- Gökalp, Yusuf, Şîî Gelenekte Alternatif bir İktidar Mücadelesi, Ankara, 2014.
- El-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Kitâbu fîhi Ma'rifetullah*, (*Mecmûu Resâili'l-İmam el-Hâdî* içerisinde).
- El-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Kitâbu Usûlü'd-Dîn Akîdetü Ehl-i Beyti't-Tâhirîn*, Sa'da 2001.
- El-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Kitâbü'l-Müntehab ve Veylühû Kitâbü'l-Fünûn*, thk. Muhammed Yahya Salim İzzân, San'a 1993.
- El-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Kitâbu'l-Ahkâm fî Beyâni'l-Helâl ve'l-Harâm*, San'a 1228.
- El-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabuddin b. Yakut b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, thk. Ferid Abdulaziz el-Cundî, Beyrut 1990.
- El-Hârûnî, en-Nâtık bi'l-Hak Yahya b. Hüseyin (424/1033), *el-İfâde fî Târîhi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Yahya Salim İzzan, Sa'da 1996.
- Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmu'd-Devle Zeydiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1996.
- Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, İstanbul 1998, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, İstanbul 1988.
- Hasan Süleyman Mahmud, *Tarihu'l-Yemeni's-Siyasî fi'l-Asri'l-İslamî*, Bağdat 1969.
- El-Hasenî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim *Kitâbu'l-Mesâbih*, thk. Abdullah b. Ahmed el-Hûsî, San'a 2002.
- El-Hemedânî, Hasan b. Ahmed b. Yâkub *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ, Riyad 1974.

- El-Istahrî Ebû İshak İbrahîm b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Câbir Abdulalm, Kahire 1961.
- İbn İsfendiyar, Muhammed b. El-Hasan, *History of Tabaristan*, İng. Çev. Edward G. Browne, Leyden 1905.
- İbn Ya'kub, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mehna, Beyrut 1993.
- El-Makdisî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Tahkik, De Goeje, Leyden 1906.
- El-Mesudî, Ebi'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher*, thk. Saîd Muhammed el-Leħham, Beyrut 1997.
- El-Muhallî, Süleyman b. Ahmed, *Kitâbu'l-Burhân er-Râik* (Abdu'l-Âtî, *Es-Sırâu'l-Fikrî fî'l-Yemen beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mutarriifiyye* içerisinde, ss. 53-90).
- Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetaf mine'l-Kitâbi'l-Evsat (Usûlü'n-Nihal)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971.
- En-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa, *Fırâku's-Şia*, Neced 1936.
- Eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdülemir Ali Mehnâ- Ali Hasan Faur, Beyrut 1996.
- Seyyid Mustafa Salim, Tekvînü'l-Yemeni'l-Hadis, Kahire 1993, 29-52.
- Es-Surûrî, Muhammed, *el-Hayâtu's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî'l-Yemen fî Ahdî'd-Düveliyyâti'l-Müstakille*, San'a 2004.
- El-Vecîhi, Abdusselam Abbas *Masâdiru't-Turâs fî'l-Mektebeti'l-Hâssa fî'l-Yemen*, I-II, San'a 2002.
- El-Vecîh, *A'lâmu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, Amman 1999.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fıġlalı, Ankara 1981.
- Wilhelm Ahlwort, *Verzeichis der Arabihen Handsehriften der Koniglichen Bibliothec zu Berlin*, Berlin 1887.
- Yahya b. Hüseyin b. el-Kâsım b. Muhammed b. Ali (1100/1689), *Gâyetü'l-Emânî fî Aħbâri'l-Katri'l-Yemânî*, thk. Saîd Abdulfettah Âşûr, Kahire 1986.
- El-Yemânî, Tâcuddîn Abdalbâkî b. Abdilmecîd (743/1342), *Târîhu'l-Yemen el-Müsemmâ Behcetü'z-zaman fî Târîhi'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicâzî, Beyrut 1965.